

УДК 13+316.752

НОВІ ГРАНІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ АСПЕКТ

Валентина Дуденок

*Бердянський державний педагогічний університет,
гуманітарно-економічний факультет, кафедра історії та філософії
вул. Шмідта, 4, 71100, м. Бердянськ, Запорізька область, Україна*

Розглянуто філософські засади проблеми відповідальності. Аналізуються нові чинники трансформації ціннісних орієнтацій. Стверджується, що відповідальність за своєю суттю є тією гранню суспільства, що пов'язує людей між собою, породжуючи взаємозалежності як сенси нашого буття.

Ключові слова: відповідальність, особистість, цінність, інтенція, свобода, традиція.

Різноманітні зміни та реформи, свідками яких ми є сьогодні, ставлять на часі проблему соціальної відповідальності. Відповідальність – це той нерв, що, одухотворяючи суспільство, робить його живим, зрячим, думаючим, небайдужим, здатним озирнутися на себе та навкруги, сподіваючись передбачити майбутнє. Актуальність дослідження проблеми відповідальності зумовлена сучасними тенденціями розвитку правової держави та громадянського суспільства, активізацією ролі громадянина в процесі реформування суспільних відносин.

Дослідження проблеми відповідальності знаходиться на перетині різних наукових дискурсів. Окремі грані цієї проблеми вивчаються в межах соціології, психології, культурології, педагогіки, економіки та в інших наукових дисциплінах, кожна з яких зосереджує увагу на різних аспектах її змісту, пропонуючи специфічні підходи і методи дослідження. Так, у сфері юриспруденції актуалізуються філософські аспекти правової відповідальності (Л.І. Каленіченко), що пов'язано з новими задачами державотворення.

Цікаві філософські розвідки проблеми відповідальності здійснені українськими соціологами (Головаха С., Паніна Н.), увага яких прикута до феномену відповідальності в контексті демократичних перетворень в Україні.

Власне філософські дослідження акцентуються на інтегративному характері соціальної відповідальності, на її різноманітних видах та формах, на місці цієї категорії в системі філософських понять. З позицій методології важливу роль відіграють дослідження Харківської школи О.Ф. Плахотного, які підкреслюють, що площина соціальної відповідальності – це багатовекторний взаємозв'язок особи та суспільства, свободи та необхідності.

Метою статті є дослідження змісту категорії відповідальності в сучасній культурі, аналіз нових постмодерністських концептів ідеї відповідальності.

Для української філософії постмодерний дискурс відповідальності – це жмуток болючих проблем, від вирішення яких залежить і наше майбутнє, і способи його бачення. Так, започатковуючи сьогодні Нову українську школу, ми маємо відповісти на таке питання: якщо метою освітньої системи є вже не трансляція знань, а формування свободної творчої (і вже тому непередбачуваної) особистості, то як будуть розподілятися в суспільстві різноманітні аспекти відповідальності цієї неповторної особистості? Адже в сучасній освітній парадигмі її раціональна складова частина (в тому числі ідеї відповідальності, обов'язку, честі) є тіньовою, периферійною, що взагалі характерно для постмодерну. Якщо

в культурах минулого людина змалечку відчувала на собі пута тоталітарних режимів, відповідних способів виробництва, жорсткий вплив ідеологій, що досить певно визначало її місце в соціумі, то сьогодні, за явної відсутності однозначних культурних площин, домінують ідеї плюралізму, свободи, гуманності. Але це лише означає, що система освіти стає більш складною, багатовекторною, суперечливою, і якщо в ній не працюватимуть доступні, зрозумілі, (верифіковані) критерії відповідальності, то ми будемо натикатися на них уже у формі світоглядних криз, спалахів самогубства, в різних проявах відлюдництва, в конфліктах між батьками та дітьми. Іншими словами, система освіти є настільки впливовою, що в ній ніщо не може залишатися непередбачуваним, непрогнозованим, поза межами нашої відповідальності. Але водночас ми не можемо повернутися до прямого диктату, до різних форм напівфеодальної залежності, тому перед суспільними науками сьогодні стоїть завдання розробки м'яких, синергетичних форм та критеріїв відповідальності, щоб відчуття та усвідомлення взаємозалежностей в суспільстві не пригнічувало людину, а дало їй крила для зросту. До речі, поява в українських школах вчителя-фасилітатора, як передбачено Законом «Про освіту», прискорить процеси децентралізації та стимулюватиме створення нових інституцій відповідальності недержавної форми (як-то батьківські ради чи громадські комітети).

Відповідальність як ціннісне відношення є інтегруючою віссю будь-якого суспільстві, чи, говорячи мовою К.Г. Юнга, архетипальним каркасом культури. Так, наприклад, роздуми про дифузю відповідальності, що були типовими для радянських часів, яскраво характеризують специфіку соціальних відносин радянського суспільства з їхнім ідеалом об'єктивованих надособистісних структур. І не випадково постмодерна філософія, озирнувшись на розвиток цивілізації, обґрунтовує новий скандальний тип культурної взаємодії, що в метафізичній площині зветься філософією без суб'єкта [3]. Така постановка питання стала можливою лише в сучасній культурі, яка, втративши наївну телеологію минульщини, розгубивши дитячий оптимізм Відродження, звалила на себе тягар глобальних проблем і припустила, що перманентні кризи – це і є наш природний стан. На думку представників постмодерну, що звертають увагу на особливості «постмодерністської чуттєвості», сучасний глобалізм, продукуючи відповідні цінності, «зумовлює глибинні зрушення на різних рівнях суспільної свідомості: світ постає загрозливо-мінливим, багатовимірним утворенням у всіх його проявах, хаотичним, парадоксальним і дезорганізованим» [1, с. 479].

Якщо в древніх культурах якась праречовина ототожнювалася з абстрактною субстанцією, (наприклад, небо могло розумітися і як вищий духовний закон, і як конкретна чуттєва реальність), то сучасна епоха, шукаючи винних у глобальних бідах людства, відчуваючи межі власного існування, все більше відходить від принципу онтологізації свідомості. Це призводить до часто епатажної постановки питання про справжнього суб'єкта історії (у тому числі і в екзистенціальному аспекті), тобто постає питання репрезентації суб'єкта: хто є суб'єктом, кого цей суб'єкт представляє і за що він відповідає. (У цій площині показовими є психоаналітичні експерименти з людською самістю, в ході яких «Я», «Воно», «Над-Я» сперечаються між собою за право представляти реальність, а потім виявляється, що вирішальну роль відіграє наше з психоаналітиком співпереживання. Слід також звернути увагу на палку прихильність сучасної української культури до психоаналітичних методик, за допомогою яких ми маємо себе зрозуміти).

Враховуючи сучасні можливості комунікацій, постмодерн стверджує, що використання терміну «суб'єкт» – не більше, ніж данина класичній філософській традиції. Насправді ж так званий аналіз суб'єкта – це лише аналіз умов, за яких суб'єкт здатен виконувати свої функції. Тобто, виявляється, що суб'єкт – лише функція дискурсу [3].

Якщо ж ми будемо в ситуації, коли нам конче необхідно знайти суб'єкта, то, провівши раціональну реконструкцію, треба поставити питання про відповідальність. Чіткі, витримуючі верифікацію, межі відповідальності обов'язково вкажуть на конкретного суб'єкта.

Для будь-якої системи освіти реалізація ідеї свободи – це складна багатовекторна практика, що передбачає як наявність інтелектуального потенціалу, так і значні фінансові ресурси, розвинену матеріальну базу. Для педагогіки апріорною є думка про тотальну відповідальність вчителя: сам факт вибору учнем певної навчальної дисципліни – це питання «чому?» для педагогів, тобто вимога раціональної реконструкції тих відносин, що спричинили такий вибір. Чим більше свободи матиме учень у навчальному процесі, тим більше відповідальності буде покладено на педагогів. Наприклад, якщо учень матиме право не відвідувати уроки, то таке право автоматично породжує ряд обов'язків для батьків та педагогів, адже ми повинні будемо забезпечити не лише навчальний процес у певному закладі, а й умови вільного саморозвитку учня (кімнати для гри, розважальні заходи, наявність цікавих осіб, з якими дитина могла б спілкуватися). Окремою темою стане проблема розмежування сфер відповідальності між навчальними закладами, сім'єю, громадськими організаціями чи юридичними установами.

Як відомо, прадавні епохи не мали проблеми сенсу життя, оскільки людина від народження відчувала себе невід'ємною часткою якоїсь спільноти: роду, племені, сім'ї. Ця спільність підсилювалася відчуттям єдності з природою, культом традицій, тиском ідеологій. Сьогодні ж ми хочемо бачити в наших учнях насамперед яскраві особистості, які б гармонійно поєднували в собі космополітизм та багатство національних традицій, свободу мислення та вміння обмежувати себе заради інших. Для педагогічної сфери це, передусім, питання відповідальності за вибір навчальних програм, за якими будуть вчитися наші діти. У цьому контексті можна згадати дискусії про філософію для дітей, що точаться в українській спільноті. Щоб відповісти на питання про доцільність впровадження такої філософії, треба чітко уявляти собі місце та функції філософії в суспільстві, а також розуміти, що затвердження такого курсу потягне за собою подальшу зміну навчальних програм, адже, наприклад, філософія для дітей має спиратися на дитячу літературу, придатну для формування абстрактного мислення [2, с. 288–304].

Роздумуючи над структурою відповідальності як ціннісного відношення, слід звернутися до аксіологічного контексту взагалі, тим більше, що сьогодні дослідження ціннісних орієнтацій знаходиться на перетині різних наукових дискурсів. Як відомо, філософська традиція вивчення цінностей бере початок з неокантіанства, і осьовим виміром аксіологічної площини є розуміння того, що в просторі суспільних відносин ми завжди маємо справу з людською суб'єктивністю і ситуативністю, починаючи з банального волонтаризму і піднімаючись до інтерсуб'єктивності.

Логіка дослідження цінностей багато в чому залежить від їх вихідного визначення. Визнання людської суб'єктивності і ситуативності невід'ємним компонентом буття, власне, тільки і ставить проблему цінності, робить можливим позитивну її теорію. При такому розгляді проблема цінності – це проблема значимості чого-небудь на відміну від власне існування. Витоки такого аналізу містяться у філософії Г. Лотце і Г. Когена.

Таким чином, для конститування цінності недостатньо об'єктивної підстави, необхідне ще й суб'єктивне прийняття цієї основи як цінності, тобто основа повинна мати певну значимість для суб'єкта. Значимість виражається у формі переживання. Почуття – це той необхідний елемент, що виявляється в самих різних випадках ціннісного відношення, почуття і є елементарною формою буття цінності для суб'єкта.

Переживання цінності як її суб'єктивне прийняття має великий діапазон: від інстинктивних потягів і так званих фіксованих установок, які, як правило, не усвідомлюються, до свідомого вибору і проблеми сенсу, але завжди первинним, вихідним у ціннісному сприйнятті є саме почуття. У процесі життя індивіда переживання одного і того ж значення може змінюватися, набувається власний чуттєвий досвід, який може «приглушити» гостроту сприйняття цінності або зробити його зовсім неадекватним. Але те, що ніколи не переживалося, не буде і справжньою цінністю для суб'єкта, воно може сприйматися лише розумом й існувати як логічна, абстрактна можливість цінності. (Тут відкриваються цікаві перспективи для дослідження феномена цинізму: цинік – це якраз той, хто знає ціну всьому, але не надає нічому значення).

Значення цінності переживається, зміст же усвідомлюється. Більше того, зміст – це проблема значення, питання про значення, яке виникає тоді, коли людину не задовольняє процес переживання. Якщо позитивне значення речі зникає (може змінитися не річ, але ставлення до неї), постає питання про її сенс. Аналогічно і зі змістом людського життя: людина починає його шукати, тобто замислюється про нього, коли зникає відчуття задоволеності життям, нівелюється його значимість. Якщо ми прагнемо сформулювати у людини відповідальне ставлення до власного життя, то слід враховувати, що сенс не можна чомусь надати, але можна поставити питання про сенс, щоб надати чомусь значення.

Можна сказати, що значення і сенс – форми буття цінності для суб'єкта. Особливість сенсу полягає в тому, що він безпосередньо пов'язаний із цілепокладанням, з ідеальним образом речі або дії. Отже, сфера цінностей – не лише область сущого, а й належного. Оцінка похідна від деякого масштабу, що задається ідеально. І в ціннісному відношенні не можна відокремити дійсне, об'єктивне від ідеального уявлення про нього, не зруйнувавши, власне, ціннісного ставлення, сприйняття суб'єктом будь-чого як цінності.

Ідеальний образ, належне – це не те, чого немає в об'єктивному світі. Належне як наша спрямованість до нього переживається суб'єктивно, суб'єктивно воно є і воно вже переживається. Належне, ідеальний образ не менш реальні, ніж будь-яка матеріальна річ, а часто – і більш значущі.

Слід також додати, що особливе бачення світу тим чи іншим суб'єктом є реальністю не лише для його безпосереднього творця, воно і для іншого суб'єкта стає реальністю (часом, жорсткою), як тільки дії цих суб'єктів перехрещуються. Не лише «внутрішній» світ людини суб'єктивний, але суб'єктивно забарвленим виявляється і світ «зовнішній», сфера наших вчинків, адже ми діємо не лише згідно з тим чи іншим матеріальним об'єктом, але й відповідно до свого бачення цього об'єкта, зі своїм належним.

У цьому сенсі потрібно зазначити, що коли лунають нарікання на безвідповідальне ставлення молоді до своїх обов'язків, на те, що якась епоха розгубила цінності й ідеали, то це означає, що втрачені лише певного роду цінності, але аж ніяк не цінності та орієнтири як такі. Насправді будь-які кризові ситуації свідчать, насамперед, про зміну масштабу (Кантівської «форми», що мала б утримувати наше мислення). Інші епохи (культури) ми оцінюємо, спираючись на теоретичні зразки, певні дистильовані кристали сенсу. Свою ж епоху ми знаємо за конкретними відчуттями буденності, яким не можна відмовити в достовірності. Так, якщо теоретично ми готові прийняти закономірність занепаду, покірності, смерті, то вибір «тут і тепер» докорінно змінює відношення. Аналогічна ситуація і з протиставленням мистецтва дійсності: одній цінності може протистояти лише інша цінність, ідея і дійсність безпосередньо не можуть бути протиставленими.

У поширених спробах логічного виведення цінностей-наслідків з цінності-посилки ціннісне ставлення відсутнє саме тому, що немає головного – активного центру, стосов-

но якого щось і може перебувати в ціннісному відношенні. За відсутності такого центру будь-які тенденції теоретично рівнозначні і правомірні. Ціннісне ж відношення за своєю природою є вибіркоким.

Це положення можна проілюструвати на прикладі пошуків головної цінності. Часто в якості такої пропонується вважати життя. З позицій суто теоретичних важко заперечувати проти того, щоб життя вважалася основною цінністю. Але позиція практична передбачає ряд питань: чиє життя і для кого є головною цінністю, де знаходиться ціннісний центр, навколо якого і розподіляються всі конкретні моменти буття? Якщо моє життя для мене – найцінніше, то це вимагає певної життєвої позиції, яка буде різко відрізнятися від тієї, яка витікала б з визнання не мого, але життя іншої людини – вихідною цінністю. І хіба в повсякденності наше існування не є лише передумовою для досягнення інших цінностей?

Логіку ціннісного підходу можна простежити на прикладі духовних цінностей, особливо вищих. Матеріальні цінності очевидно і безпосередньо вкорінені в бутті, але лише опосередковано – в системі суспільних відносин. У прихованій формі криються в них і уявлення про належне буття. Духовні ж цінності безпосередньо пов'язані із суспільними відносинами, і в цілому можна сказати, що за феноменом цінності криється проблема людського співіснування.

Як вже зазначалося, цінності за своєю природою є суспільними відносинами, і це очевидно на прикладі духовних цінностей. Відповідальність як цінність завжди передбачає не лише суб'єкта відповідальності, а й того, перед ким він відповідальний. Відповідальність за самого себе без проєкції на іншого беззмістовна, людина відповідає за свої вчинки лише остільки, оскільки вони впливають на інших. І беззаперечно питання про різні види відповідальності (відповідальність лікаря, вчителя тощо) породжене не тією обставиною, що один і той же суб'єкт виконує різні соціальні ролі (логічно припустити, що відповідальність є якістю суб'єкта як особистості), а конкретністю різноманіття «об'єктів» відповідальності.

Питання про вищі цінності дуже складне і вимагає детальнішого розгляду. Можна сказати, що і релігія як теоретична система є вченням про абсолютні цінності і про шляхи їх досягнення. Екзистенціалізм також виростає з проблеми вищих цінностей. У даному випадку відзначимо лише деякі характеристики вищих цінностей: вони неінструментальні й абсолютні, тобто безвідносні, містять в собі центр інтенціональності.

Це очевидно на прикладі добра. Часто ми чуємо твердження, що добро – не більше, ніж абстракція, оскільки немає єдиної для всіх міри, немає такого зразка, який би розцінювався як добро для всіх часів і народів. Людська дійсність різноманітна, різне і її сприйняття, тому твердження про відносність моральних категорій і, відповідно, оцінки людських дій, має під собою тверду підставу. Так, в якості добра може бути сприйняте елементарне співчуття, співпереживання, надана допомога, вчасно сказане слово або, навпаки, мовчання. Однак хоча зміст того, що названо добром, безумовно, різний, сутність незмінна: добро – це дія, що зумовлена потребами іншої людини. Залежно від того, що буде в центрі кута: нагальні потреби іншого чи його неясні мрії, а також залежно від спонукань діючого, в суспільній свідомості склався цілий ряд характеристик добра: справжнє, уявне, безкорисливе тощо. Однак потрібно зауважити, що власне добро, або, як сказав би Гегель, добро, що відповідає своєму поняттю, – завжди безкорисливе, бо є другодомінантним.

Отже, розуміння природи цінностей може пролити світло на формування суспільних відносин, труднощі становлення нових поколінь, сприяти знаходженню оптимальних рішень у разі постановки світоглядних проблем.

У пошуках механізмів формування відповідального ставлення до світу ми сьогодні знову звертаємося до ідеї духовності, яка репрезентує феномен загальнолюдського в будь-якій спільноті. Духовність – це інтенція (усвідомлена спрямованість) до вищих духовних цінностей, котрі концентрують у собі загальнолюдське, характеризуються атрибутами безвідносності (абсолютності) та другоюдомінантності. Духовність робить нас спроможними зрозуміти та прийняти ціннісну позицію Іншого.

У методологічному ракурсі під час аналізу культурних феноменів важливо розуміти, що якої б грані суспільного життя ми не торкнулися, завжди в його основі будуть взаємовідносини між Я і Ти, що є живою плоттю людської цивілізації. Лише в конкретних міжособових стосунках ми знаходимо витoki відповідальності, совісті, любові, та інших феноменів, без яких не можна уявити громадське життя. Всюди, де є Я і Ти, ми знаходимо особистісне відношення, конкретний ціннісний центр, котрий зникає, якщо хоча б одного з цих суб'єктів ми замінюємо іншою (абстрактною) реальністю: ідеєю, божеством, принципом тощо. Внаслідок такої підміни відбувається переродження особистого відповідального відношення в абстрактну повинність, можливість діалогу втрачається і починається боротьба ідей. Принципи, ідеї (за Платонівською логікою) неодмінно прагнуть до абсолютності та безвідносності, людина ж завжди більше, глибше і ніколи не вичерпується ідеєю, за яку вона бореться.

У відношенні «Я – Інший» Інший може бути репрезентований як тло, контекст, умови пробудження самосвідомості. Стадія тла є закономірною сходинкою для особистості, однак, на жаль, для багатьох вона є і завершальною. Наступною сходинкою буде таке відношення, за якого індивід визнає рівноцінність Іншого, його рівноправність. Ця стадія передбачає нашу здатність до самокритичності, можливість тримати дистанцію по відношенню до власного Его. Ця специфічно людська властивість знайшла втілення в такій особливості людської психіки, як гумор. Символом цієї стадії взаємовідносин є вимога справедливості, а формою втілення – правова держава.

В якості наступної сходинки стосунків «Я – Інший» можна виокремити другоюдомінантне відношення. Ідеалом такого відношення можна було б назвати материнство, якщо не вбачати в ньому панування біологічних інстинктів. Другоюдомінантне відношення передбачає не пошук себе в Іншому, а розуміння і прийняття Іншого як самоцінної неповторної особистості.

Духовність – це здатність прийняти ціннісну позицію Іншого, виходячи не з простого ототожнення самобутніх індивідів, не з бажання нівелювати те, що порушує межі наших уявлень, а відносячись до Іншого як до самоцінного суб'єкта. Таке відношення передбачає формування надособистісної свідомості і саме воно є сьогодні предметом зусиль європейської філософії. (До речі, ідея загальнолюдських цінностей спирається якраз на такі атрибути свідомості).

У творчості М.М. Бахтіна ми знаходимо цікаві роздуми про духовне становлення особистості, в тому числі про смислову навантаженість понять «душа» та «дух». (Зазвичай, різницю між цими поняттями вбачають у тому, що «душа» ототожнюється з внутрішньо переживаемим, а «дух» уособлює раціональну (інформаційну) складову ідеальних феноменів.) М.М. Бахтін звертає увагу, що проблема душі методологічно є проблемою естетики [1, с. 168]. Ця зовнішня парадоксальність пояснюється так: суб'єкт етики – це «Я – для себе» (моє прагнення, моє бажання, моя інтенція до світу). Моє власне буття не має естетичного виміру: щоб він з'явився, ми повинні мати здатність поглянути на себе збоку очима іншої людини. (Тому М.М. Бахтін підкреслює, що душа – це єдність внутрішнього життя героя, а не автора). Душа – це щось оформлене, і принципи її формування – це принципи буття Іншого, чужої свідомості.

Можна сказати, що сучасна філософія багато в чому продовжує ідеї і роздуми І. Канта, який прийшов до сумного висновку: світ поза нами, як і будь-хто Інший поруч з нами, – це принципово інша реальність, і немає іншого шляху її осягнення, окрім того, як зробити її своєю: частиною своїх почуттів, думок, уявлень. Але, опановуючи світ, привласнюючи його у своєму розумінні, ми втрачаємо реальність поза нами. Значить, ніхто не має права на абсолютну істину, бо будь-яке наше уявлення про світ вміщує частинку нас самих, й іншого шляху в пізнанні просто немає. Місце Я може зайняти будь-яка розумова конструкція, як наприклад, інтерсуб'єктивність і взаємоузгодженість, якщо ж ми спробуємо максимально вилучити суб'єкта з процесу пізнання, то прийдемо лише до різних форм містики. І не менш актуально звучать сьогодні Кантівські думки про те, що розуміння труднощів пізнання і його передумов визначає нашу моральну позицію, формуючи почуття обов'язку і відповідальності.

Список використаної літератури

1. Постмодерністська чуттєвість: стиль життя, концепт чи прийом? / Н.В. Петлюченко, С.И. Потапенко, О.А. Бабелюк, Е.Л. Стрельцов и др.; под. ред. Н.В. Петлюченко. Концепты и контрасты: монография. Одесса: Издательский дом «Гельветика», 2017. С. 479–487.
2. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности. Работы 20-х годов. К.: «NexT», 1994. 384 с.
3. Кравченко Ю. Філософія для дітей: вимога часу. Філософія освіти: наук. часопис. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. № 1–2 (10). С. 288–304.
4. Фуко М. Археология знания. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. 416 с.

NEW FACETS OF RESPONSIBILITY: THE POSTMODERN VIEW

Valentyna Dudenok

*Berdyansk State Pedagogical University, Faculty of Humanities and Economic Studies, Department of History and Philosophy
Schmidt str., 4, 71100, Berdyansk, Zaporozhye region, Ukraine*

The article deals with the philosophical foundations of responsibility. The author analyzes new factors of transformation of value orientations. The article states that responsibility, in its essence, is the line of society that connects people with each other, creating interdependences as the senses of our being.

Key words: responsibility, personality, value, intention, freedom, tradition.